

Evlad-ı Fatihan'ın Romanı: Taş Yerinde Ağırdir 8

Salih Okumuş¹

Özet

Reşit Hanadan, Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nın yetiştirdiği önemli yazarlardandır. Hikâye ve romanlarıyla bilinir. Eserlerinde daha çok savaş, köy hayatı, sosyal problemler, geçim sıkıntısı, gurbet, cehalet, taassup ve eğitim gibi konuları ele alır. Sosyal gerçekçi bir bakış açısına sahiptir. Romanda kullandığı kişi ve mekânları yakın çevresinden seçer. Özellikle romanlarında tarihî olaylardan hareket ederek, son yüzyılda Türk'ün Rumeli'de yaşadıklarına ışık tutar. 2002-2013 tarihleri arasında üç cilt hâlinde yayımlanan “*Taş Yerinde Ağırdir*” roman üçlemesi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Balkanlar'da yaşanan baskı ve şiddet olayları ile kitlesel göç hareketlerini konu alır. Romanda mekân çok geniş gibi görünse de olaylar, genelde Türklerin yaşadığı Prizren'e bağlı Mamuşa köyünde geçer. İlk iki ciltte sosyal yapının bozulmasına yer verilir. Son ciltte ise, büsbütün ümidi kırılan ve çaresizlik içinde kıvranan halkın Türkiye'ye göç etmesi anlatılır.

Amacımız “*Taş Yerinde Ağırdir*” roman üçlemesini tarihî gerçekleri de göz ardı etmeden, özellikle yazarın kullandığı olay, gerçek kişi, mekân ve tarihler üzerinden incelemektir. Ayrıca sosyal yapıyı bozmak için uygulanan çeşitli planlar ile baskı ve şiddet unsurları gösterilerek göç olgusu üzerinde durulacaktır.

1. Giriş:

Taş Yerinde Ağırdir, üç ciltlik bir seri romandır. Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı yazarlarından olan Reşit Handan'a aittir. Hanadan, uzun bir süre Tan gazetesinde edebiyat ve kültür sayfaları sorumlusu olarak çalışır. Gazete kapandıktan sonra öğretmenlik yapar. Yazdığı hikâye ve romanlarla Çağdaş Kosova Türk Edebiyatı'nda önemli bir yere sahip olan Hanadan, gazetecilik yıllarında tanıdığı ve kendileriyle röportajlar yaptığı Fazıl Hüsnü Dağlarca,

1 Dr.Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Ordu. salihokumus@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7990-2469

Aziz Nesin, Ümit Yaşar Oğuzcan ve Tarık Dursun gibi Türkiye'den gelen şair, yazar ve sanatçılardan etkilenir.

Hanadan'ın edebiyata ilgisi çocuk yaşta başlar. Salihli'de kaldığı yıllarda okul sonrası sık sık şehir kütüphanesini ziyaret eder. Bilhassa roman ve hikâyelerden büyük bir zevk alır. İlk hikâyesi Tan gazetesinde yayımlanır. Diğer hikâyeleri Tan, Çevren, Çığ, Sofra ve Kuş gibi dergilerde okuyucusuyla buluşur. Yazar eserlerinde, toplumsal sıkıntıları, yeni neslin cehaletle mücadelesini, geçim sıkıntısını, gurbeti, kent hayatına özenen insanların çelişki ve hüsrانlarını, taassubu ve göç olgusunu işler. Hatta göç olgusu romanlarının ana konusudur da denilebilir.

Hanadan'ın ilk eseri olan *Yazgı*, 1982 yılında basılır. Yazar, bu eserde köy yaşamının gerçeklerini kendine özgü bir üslupla ele alarak dikkatleri üzerine çeker. 1985 yılında yayınlanan *Duygu Tutsağı* adlı ikinci öykü kitabı da köy-şehir arasında kalan insanları anlatır. Geçim sıkıntısı, cehalet ve taassup öne çıkar. 1989 yılında yayımladığı üçüncü hikâye kitabı Yıldızlı Ev ise, çocuk öykülerinin bulunduğu bir eserdir. (Okumus, 2021:501-508) 1987 yılında çıkardığı *Sel* romanı, Yugoslavya'da Türkçe yayımlanan ilk romandır. Yazar *Sel*'de, daha evvel hikâyelerinde ele aldığı köy hayatını daha geniş şekliyle yeniden ele alır. Bilhassa traktör imgesi üzerinden köylerde bir tepki olarak ortaya çıkan yeniliğe karşı olan mukavemeti işler. Hanadan'ın "*Sel*" romanı dışında, yine roman türünde kaleme aldığı ve birbirinin devamı niteliğinde olan bir de üçlemesi vardır. Bunlar, "*Taş Yerinde Ağır*" (2002), "*Başka Olur Rumeli'nin Harmanı*" (2003) ve "*Elveda Hüdavendigar Diyarı*" (2013) dır. Bu üçlemenin ana konusu göçtür. Balkanlar'da yaşayan Türkler ve Müslümanlar, Osmanlı buralardan çekildikten sonra çok büyük zulüm ve baskılara maruz kalır. Bu dönemde başlayan göçler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam eder. Romanda işlenen olaylar İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşanır. Ana mekân Mamuşa'dır. Yazar bölgede gerçekten yaşanmış olay, konu ve kişiler üzerinden tarihî gerçeklikleri de göz ardı etmeden, kendi hayal gücüyle birleştirip romana dönüştürür ve komünist rejimin Müslüman halk üzerindeki baskılarını anlatır. Amacımız adı geçen bu roman üçlemesini olay, kişi, zaman ve mekân unsurları bakımından incelemektir.

Taş Yerinde Ağır, üç cilt halinde yayımlanmış bir romandır ve Balkanlar'da yaşayan halkın çektiği sıkıntıları anlatır. Roman II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle başlar ve 1956 yılında biter. Geriye kırılmalarla da zaman zaman tarihî ve siyasi sürece yer verilir. Bütün Balkanlar'ı etkisi altına alan savaş, geride büyük bir tahribat bırakarak sonuçlanır. Cephe gerisinde yaşananlar, özellikle Türk toplumunun çektiği ağır sıkıntılar, acılar, askere alınan Türk gençleri üzerinden verilir. Savaştan sonra bölgede kurulan

Yugoslavya Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sancıları, Müslüman vatandaşları da derinden etkiler. Romanda öne çıkan köy hayatı, baskı ve şiddetin yol açtığı göç, yeşil yol ve toprak reformu gibi gerçek hayatta uygulanan devlet planları üzerinde anlatılır.

Bilge Ercilasun *Bir Vatan Kaybettiler* adlı kitabında Reşit Hanadan'ın eserlerine de yer verir. Burada serinin üçüncü cildi olan *Elveda Hüdavendigâr Diyarı* adlı eserin özetini verdikten sonra göçe maruz kalan Türklerin yaşadıkları sorunlara ve verdikleri mücadeleye dikkati çeker (Ercilasun, 2020:331-332). Ercilasun, *Türk Romanında Kosova'dan Bir Ses: Reşit Hanadan* adlı makalesinde de, Türklerin yaşadığı sorunları şöyle sıralar:

“Romanlarda Balkanlarda yaşayan Türklerin durumu ve problemleri ele alınmaktadır. Bunlar nüfus, Türkçe eğitim, göç, kimlik bilinci, çağdaşlık konusu diye sıralanabilir. Türkiye'ye bakışlarından ve Türkiye'nin durumundan da söz edilmektedir. Siyasi olaylar, Türk düşmanlığı, Sırpların ve diğer etnik grupların Türklere yaptığı eziyetler ve zulümler anlatılır (Ercilasun, 2022:31)

1941 yılının Nisan ayında Balkanlar Alman, İtalyan, Macar ve Bulgar orduları tarafından işgal edilir. Savaş birçok Balkan ülkesini etkiler. Yugoslavya Hitler tarafından işgal edildiği günlerde büyük toprak ağaları, fabrika sahipleri ve zenginler var olan düzenin muhafazası için Kral'ın yanında mücadele ederken, işgalcilere ve aynı zamanda kapitalist düzene isyan bayrağını açan Tito'nun etrafında da yoksul sınıfı oluşturan köylüler ve işçiler birleşir. Eski düzene karşı adil bir düzen olarak gördükleri sosyalizmin rüyasıyla silaha sarılırlar. Faşizme karşı canlarını ortaya koyup büyük bir mücadeleye tutuşurken kendilerine, halklarına ve ülkelerine vaat edilen özgürlük, barış, kardeşlik ve birlik içerisinde yaşayabilecekleri günleri hayal ederler. İki taraf arasında acımasız bir savaş yaşanır. Bu savaş ölüm kalım savaşıdır. Savaşın ardından Tito'nun önderliğinde Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti kurulur, ancak iç karışıklıklar 1946 yılının sonuna kadar devam eder.

1941 yılının Nisan ayında Sırbistan işgal edilince Kosova'nın çok büyük bir bölümü İtalyanların eline geçer. İtalya, Kosova'yı Arnavutluk'a katar ve sivil idareyi Arnavutların eline bırakarak Büyük Arnavutluk'un oluşmasına imkân verir. Ancak 1943 yılının Eylül ayında İtalya bölgeden çekilir ve bu boşluğu Almanlar doldurur. Bu durum da pek uzun sürmez. Almanlar da peş peşe aldıkları yenilgiler nedeniyle bölgeden ayrılırlar. Kosova 1944 yılının sonunda komünist partizanların eline geçer. Sağcı Arnavut Balistler, komünist Partizanlar'a karşı savaş açsalar da partizanlar karşısında tutunamaz, 1945 yılının sonlarına doğru teslim olmak zorunda kalırlar. Büyük Arnavutluk düşüncesi de böylece son bulur.

Savaş biter ve iç karışıklıklar sonuçlanır. Kosova, Yugoslavya içerisinde kalırken bağımsızlık ümidi tamamen son bulur. Kosova'nın özgürlük talebi karşılanmaz ve muhtariyetle iş geçirilir. Yıllardır bu topraklar için savaşmalarına rağmen, Müslümanlar maalesef kendi kaderlerini tayin etme hakkına yine sahip olamaz. Sosyalist düzende umdukları hiçbir şeyi bulamamak onlarda büyük bir hayal kırıklığı meydana getirir. Vaat edilenlerin hiçbiri gerçekleşmezken maddi, manevi büyük kayıplar yaşanır. Savaş sırasında eşini, evladını, kardeşini kaybedenler, geçim kaynaklarını da sosyalist düzene teslim etmek zorunda kalır. Yeni düzen onlara bekledikleri huzuru getirmez. Roman boyunca bu hayal kırıkları çeşitli şekillerde ortaya konur.

Yazar romanda bilinen gerçeklerden kendisine göre bir kurmaca âlem yaratır. Roman dünyasını olay, şahıs kadrosu, zaman, mekân bütünlüğü içerisinde ve bir plan dâhilinde oluşturur. Romandaki mekânlara bakıldığında bu mekânların Balkan coğrafyasından seçilmiş gerçek mekânlar olduğu görülür: Priştine, Mamuşa, Bosna Hersek, Belgrad, Hırvatistan, Slovenya, Drina Köprüsü, Yakova, Sarayova, Kruşa, Zeniça. Zaman unsuru açısından ise romanda verilen tarihlerle anlatılan olayların gerçek, yaşanmış tarihî olaylardan esinlendiği anlaşılır. Yazar zamanda yer yer geriye dönüşler yaparak da olay örgüsünü kurgular.

Roman kurgu açısından tarihî bir gerçeklik üzerine kuruludur. II. Dünya Savaşı ve sonrasında Balkanlarda yaşanan olaylar romana konu edilir, bu olaylar belli bir sıra içerisinde anlatılır. Hanadan "II. Dünya Savaşı", "1941 Nisan ayı", "II. Dünya Savaşı'ndan bir yıl sonra", "1950 yılı", "15 Mayıs 1951" gibi ifadelerle hem olayların gerçek tarihlerine işaret eder hem de geçmişle/tarihle kurduğu ilişki üzerinden eserini inşa eder ve zaman unsurunu buna göre şekillendirir. Bazen de çeşitli zaman kırılmalarıyla olayların geçmişle bağlantılarını göstermeye çalışır. Yazar böylece zaman, mekân, olay ve şahıs kadrosu açısından bilinen tarihî gerçeklikten faydalanarak kendisine itibari bir âlem oluşturur. Bu âlemde gerçek dünyanın yansımalarını bulmak da mümkündür. Özellikle romanda geçen bazı kişilerin gerçek hayattaki karşılıkları asla tesadüf değildir.

Romanın üç cildine de bakıldığında hâkim bakış açısı ve III. tekil kişi anlatıcının kullanıldığı görülür. Anlatıcı her şeye hâkimdir. Şahısların iç dünyalarında yaşananların tamamını bilir. Geçmiş ve geleceklerine hâkimdir. Ayrıca romanda tek bir vak'a zinciri vardır. Vak'a türü I. tip vakalara örnektir.

Yazarın romanda oldukça sade bir dil kullandığı söylenilebilir. Tasvirler az yer verilirken genellikle kısa cümleler tercih edilir. Daha çok olaya bağlı bir anlatım bulunduğundan fiiller sıklıkla kullanılır. Bu da romana bir hareketlilik

kazandırır. Yoğun olarak Mamuşa çevresinde geçen romanda yazar, çok sayıda kişiyi küçük bir yere toplayarak bu insanların arasındaki yoğun ilişkiye dikkati çeker. Zaman zaman da geriye dönüşler yaparak anlattığı zamanla geçmiş arasında bağlantı kurmaya çalışır.

Taş Yerinde Ağır roman serisini daha iyi anlamak/anlatmak ve analiz edebilmek için öncelikle romanın kısa bir özetini vermek yerinde olacaktır:

II. Dünya savaşı Balkanlar'da sınırları yeniden değiştirir. Savaşın ardından Yugoslavya Krallığı yıkılarak yerine Tito'nun önderliğinde Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti kurulur; ancak iç karışıklıklar 1946 yılının sonuna kadar devam eder.

Romanın ana kahramanı Murat terhis olarak memleketine geri döner. Yolda savaşın arkada bıraktığı tahribata şahit olur.

Yugoslavya'da kurulmaya çalışılan yeni sosyalist sistem kısa zamanda köylere kadar teşkilatlanır. Mamuşa'da; savaşta yaralanıp köye geri dönen ve bir zamanlar Bakkal Hamdi gibi zenginlerin yanında yanaşmalık yapan Çavuşoğlu, İl Yönetimi tarafından Köy Kurulu Başkanlığına atanır. Çavuşoğlu'nun ilk işi, Mamuşa köyünün zenginlerinden Bakkal Hamdi'yi, yabancılarla iş birliği yaptığı gerekçesiyle tutuklayıp cezalandırmak olur. Konaşım zorla alarak kurul binası hâline getirir. Savaş sırasında büyük yararlılık gösteren Murat da Köy Kuruluna seçilir. Murat Çavuşoğlu'nun kanunsuz, adaletsiz hareketlerine engel olmaya çalışan biri olarak karşımıza çıkar.

Savaş geride derin izler bırakırken halkı fakirlik ve yoksulluğa mahkûm eder. Rejimin baskı ve şiddetle insanları sindirme isteği büyük bir korkuya dönüşerek topluluklar arasında yayılır. Molla İdris hapishanede ölür. Tutuklanan diğer Arnavutlar'ın mahkemeleri başlar.

Zorlu kış hızlı geçer, köyde tarla bahçe işleri başlar. Murat da ailesine yardım etmek için işlerin ucundan tutar. Savaşa gidenlerden birkaçı daha geri döner. Hoca Efendi'nin İslamî fikirleri yeni yönetimin uygulamalarıyla çeliştiği için dikkatleri üzerine çeker. Hasat mevsimi gelip çatar. Mahsulün bol olması ve fiyatların giderek yükselmesi köylünün yüzünü güldürür. Ancak hükümetin emriyle köylünün buğdayına el konur. Vermeyenler cezalandırılır.

Bu duruma çok üzülen Murat, kendisini sorumlu tutmaya ve vicdan azabı çekmeye başlar. Artık kendisi de bu zulüm makinesinin bir parçası olmuştur. Başta Hoca Efendi olmak üzere halkın çoğu durumdan rahatsız olur. Murat sözcü olarak şehre gider. Ancak bir sonuç alamaz. Hatta istenen miktardaki vergiye henüz ulaşamadığı için köyde yeni vergiler toplanacağı ve yeni bir liste hazırlandığından habes edilir. Bu haber köyü karıştırır. Murat partiye girdiğine

pişman olur. Pişmanlığımı “İki buçuk yıl boşuna savaşmışım” cümlesi ile dile getirilir.

Köylü rahatsızlığını dile getirmek ve yetkililerle görüşmek için şebre gider. Hoca Efendi'nin başkanlığındaki heyet, İl Komite Başkan Yardımcısı Yelena ile görüşür. Yelena, Çavuşoğlu'nun yaptıklarının az bile olduğunu söyleyerek onları kovar. Oradan müftülüğe ve savcılığa geçerler. Ülkede genel durumun pek parlak olmadığı, daha kötü durumda olan yerlerin bulunduğu anlaşılır. Şehirden eli boş dönerler.

İkinci cilt, 1948 yılının ilkyazı ile başlar. Mart ayının sonunda yağın kar, yaz hazırlıklarını engeller. Zorlu kış, kurak havayla devam eder. Halkı umutsuzluğa düşüren iklim değişikliği insanları korkutur. Ramazan ayı bereketiyle gelir. Ancak komünist rejim hasadın zamanında yapılmasını engellediği gerekçesiyle ramazan etkinliklerini yasaklar, camiyi basar. Ayrıca kamu ve özel alanlarda kadınların başörtüsü takmasını yasaklar. Çavuşoğlu'nun dağıttığı öşür listesi ve istenen ürün miktarı halkın bayramını zehreder. Çünkü istenen miktar üretimden fazladır. Yeni öşür listesi halkı isyana sevk eder. Bakkal Hamdi, bu isyanın Çavuşoğlu'nun aleyhine dönüşmesi için ürün miktarı tespit komisyonunun kurulmasında ısrar eder. Tespit komisyonunu kararı kavgayı daha da büyütür. Yelena ile görüşmeye giden Murat, beklemediği gelişmelerle karşılaşır. Yelena, öşür miktarında indirim yapmaz, hatta cinsel arzularını tatmin etmek üzere Murat'ı sıkıştırır. Karşılık bulamayınca da kılıçlar çekilmiş olur.

Bu arada Tito-Stalin arasındaki kriz ve nüfus sayımlarında Kosovalı Türklere yapılan oyunlar etrafta konuşulmaya başlar. O sıralarda devletin uygulamaya koyduğu kolektivizasyon politikaları da köye kadar ulaşır. Köylü kolektivizasyona sıcak bakmaz.

Eylül ayı gelince herkes vergisini devlete teslim eder. Buğdayı az olan vergiyi denkleştirebilmek için başkasından borç alır. Bu borç teslimatı sırasında Çavuşoğlu ve adamlarının, köylünün arta kalan buğdayını tekrar köylüye sattıkları ortaya çıkar. Çavuşoğlu ve adamları ile köyün ileri gelenleri arasında başlayan çatışma kavgaya döner. Hoca Efendi ve Murat'ın babası Arif Ağa tutuklanır. Köyde olaylar kontrolden çıkar. Halk meydanı doldurur. Çavuşoğlu da İl Komitesine haber yollar. Yelena adamlarıyla köye gelir. Halkı dağıtıp onları kıskırttığı gerekçesiyle Murat'ın tutuklanmasını emreder. Öteden beri Murat'ta gözü olan Yelena, Murat'ın elini kolunu bağlatıp zorla ona sahip olur. Arif Ağa'ya da oğlunu ve kendisini kurtarmak istiyorsa kolektivizasyonu kabul ettiğini beyan eden dilekçeyi imzalamasını söyler. Murat'a da babası ve Hocaefendi'nin hayatının kendisinin ellerinde olduğunu söyleyerek onu zor durumda bırakır. Arif Ağa kolektivizasyona katılım dilekçesini imzalamak zorunda kalır. Bu olaydan sonra Murat, Köy Halk Kurulu'ndan ayrılır.

Kısa zamanda Arif Ağa'nın kolektivizasyon dilekçesini imzaladığı haberi köyde yayılır. Yaşananlardan korkan köylüler, birer birer kolektivizasyonu imzalayıp bütün mülklerini devlete ve halkın ortak sermayesine devreder. Bazı köylüler ise, bütün ceza ve işkencelere rağmen direnerek bu anlaşmaya yanaşmaz. Köy, kışta açlık ve üzüntü içerisinde girer.

Üçüncü cilt, 1950 yılı ile başlar. Bölgede durum oldukça kötüleşir. Bazı yöneticiler duruma müdahale etseler de bir faydası olmaz. Kolektif çalışma düşüncesi amacına ulaşmaz. Herkes eski günleri arar. Çavuşoğlu'nun zulmü devam eder. Öşür miktarını karşılayamayanlar dövülür, korkunç işkencelere maruz kalır. Köyde açlıktan can verenler olur. Çaresiz geride kalanlar da kolektivizasyona katılır. Murat köyedeki olumsuzlukların son bulması ve Hoca Efendi'nin cezaevinden çıkarılması için Yelena'nın yanına gider. Yelena kendisiyle birlikte olması karşılığında Murat'ın teklifini kabul eder. Hoca Efendi'nin serbest bırakılması köyde büyük bir sevinç yaratır.

1951 yılında Kosovalı Türkler, Kosova Sosyalist Özerk Bölge Meclisi Ulusal Konseyi'nin kararıyla azınlık statüsü kazanırlar. Bu durum Sırp tarafından desteklenirken Arnavut milliyetçilerinin hoşuna gitmez. Artık radyolarda Türkçe yayınlar da başlar. Türk çocukları kendi dillerinde eğitim alır. 1951 yılının 1 Nisan tarihinde Mamuşa'daki yeni okul binasının avlusu süslenerek törene hazır hâle getirilir. Her tarafa Tito'nun fotoğrafları ve sloganlar asılır. Halk coşku içinde horonlar teper, türküler söyler.

Bir tarafta olumlu bazı gelişmeler olsa da köyde değişen bir şey yoktur. Halk zorla kolektivizasyona katılmış, ürettiği bütün ürünler elinden alınmış ve Çavuşoğlu'nun dağıtacağı erzağa muhtaç bırakılmıştır. Ancak Çavuşoğlu çeşitli bahaneler ve keyfi kararlarla erzak dağıtmaktan vazgeçip köylüyü açlıkla terbiye etmek istemesi, kavgayı daha da derinleştirir. Murat bu durumu Yelena ile görüşmek üzere şehre gider. Ancak Yelena'yı bulamaz. Kendisini ziyarete geldiğini öğrenen Yelena, bunu fırsat bilir, derhal Murat'ı görmek için köye gelir. Murat köyde olup bitenleri ona anlatır. Hep birlikte köyü dolaşırlar, köylünün ve ovanın içler acısı hâli Yelena'yı düşündürür. Çavuşoğlu'nu defetme zamanının geldiğini anlar.

Yelena Murat'la daha yakın görüşmeye başladıktan sonra çok değişir. Sosyalist değerleri benimsemeyen herkesi, yok edilmesi gereken bir düşman gözüyle görmekten vazgeçer. Hatta bunun çok büyük bir hata olduğunu farkına varır. Yelena'ya olan ilgisinden dolayı onu gizlice takip ettiren Nikola köyde olan biteni ve Murat'la arasında geçenleri de öğrenir. Yelena ile arası açılan Çavuşoğlu artık Nikola'nın yanında yer alır. Bu arada Murat'ı da takip ettiren Nikola, Murat'ı da intikam alınacaklar listesine alır.

Gelişmeleri takip etmek için zaman zaman rejim tarafından bölge toplantıları gerçekleştirilir. Toplantıda Prizren genelindeki durum da değerlendirilir. Siyasi ve ekonomik gidişatin hiç de iyi olmadığı, üretimde ciddi düşüşler yaşandığı belirtilir. Vatandaşlar arasındaki huzursuzluğa ve adaletsiz uygulamalara dikkat çekilir. Daha büyük olayların çıkmaması için önlemler alınması tavsiye edilir. Nikola tüm bu sıkıntıların sorumlusu olarak Yelena'yi gösterir. Ancak Komite Başkanı Pavle böyle şeyleri her yerde duydukları için üzerinde durmaz. Nikola hayal kırıklığına uğrar ve Yelena'dan intikam almayı planlar. Yelena'nın odasına Stalin taraftarı olduğuna dair bir dosya bıraktırır. Arama sonucunda dosya odada bulunur; Yelena tutuklanarak cezaevine gönderilir. Yerine Demuş atanır. Nikola karşılıksız aşkının intikamını alır. Bu Nikola'nın Yelena'ya yaptığı ilk kötülük değildir. Daha evvel eski sevgilisi Marko'yu Gestapo denilen Alman gizli servisine yakalatarak Marko'nun işkenceyle öldürülmesine neden olmuştur.

Bütün bu yaşananlar karşısında artık çileden çıkan Murat, Belgrad'a gitmeye karar verir. Savaştaki komutanlarını bulup onlardan yardım almak niyetindedir. Burada bazı tanıdıklardan yardım alarak Tito'yla görüşmek için çabalar. Bu sırada Yugoslavya'dan bir heyetin Türkiye'ye resmî ziyarette bulunacağı haberi köyde dolaşmaya başlar. Bu haber Türkiye'ye göç etmek isteyenleri umutlandırır. Köyde Çavuşoğlu'nun eziyetleri devam eder.

Ülke genelinde yaşanan baskı ve şiddet olayları, adaletsiz uygulamalar protestolara neden olur. Köylü temsilcilerin Belgrad'a giderek mevcut politikaya karşı büyük bir protesto hazırlığında olduğu duyulur. Murat da protestocuların arasına karışıp Tito ile yapılan görüşmelere katılır. Konuşmacılar savaştan önce kendilerine çeşitli hak ve özgürlükler vaat edildiğini, ancak şimdi adaletsiz uygulamalarla malları ellerinden alındığı, baskı ve şiddet gördüklerini anlatırlar. Taşrada yaşanan bu durumdan yetkililerin pek haberdar olmadığı anlaşılır.

Tito bir ara ön sıralarda oturan Murat'la konuşur, ona nereden geldiğini sorar. Murat Kosova'dan gelen bir Türk olduğunu söyler. Tito, Türkler için şerefli, özgürlüğün kıymetini bilen, hak ve adalete değer veren bir millet olarak bahseder ve Atatürk'ü de över. Görüşmeden sonra protestocular da otobüslerine binip geri evlerine geri dönerler.

Murat Kosova'ya dönmeyen Türkiye Büyükelçiliği'ne gider. Büyükelçi kendisine yakınlık gösterir. Murat, Büyükelçi'ye her bakımdan köylünün zor durumda olduğunu ve bu gidişata daha fazla dayanamayacağını anlatır. Büyükelçi kendisini gizli görevli olabileceği şüphesiyle takip ettirir. Murat ertesi gün trenle evine döner. Herkes onu sevinçle karşılar. Tito'nun kolektivizasyon ile ilgili Murat'a söyledikleri âdeta bir ümit ışığı olarak köye yayılır.

Çavuşoğlu da olanlardan haberdardır. Gazetede Murat'la Tito'nun fotoğraflarını görür. Kolektivizasyonun kalkacağı haberi onu çok sinirlendirir. Görüşmek için Nikola'nın yanına gider. Nikola da olanları doğrular. Hatta Murat'ın Tito'yla görüştüğünü ve Türkiye Büyükelçiliğine gittiğini ekler. Birkaç gün sonra Murat'ı görüşme bahanesiyle yanına çağırıp sorgular.

1953 yılının başlarında Türkiye-Yugoslavya-Yunanistan arasında dostluk antlaşması imzalanır. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de resmî ziyaret için Yugoslavya'ya gelir. 5 Mart 1953 tarihinde Stalin ölür. Bu haber bütün dünyada bomba etkisi yapar. Stalin'in baskıcı politikasından bunalan insanlar sokaklara dökülür, şenlikler düzenlenir. Bu beklenmedik olaydan sonra Tito kafasındaki plâni uygulamaya koyar ve toprakları sahiplerine iade eder. Öşür vergisi de kaldırılır. Halk artık büyük bir istekle çalışmaya başlar. Ekin tarlaları sarı, başaklar tamamıyla dolgundur.

Türkiye ile Yugoslavya arasında serbest göç anlaşması imzalanır. İsteyen malını mülkünü satıp Türkiye'ye gidebilecektir. 1954 yılının başlarında ilk göç hareketi başlar. Kendisi de Türkiye'ye göç etmiş olan ve eskiden bu köyde fırın işleten Yakovalı İbrahim, göç için neler gerektiğini ve sürecin nasıl işleyeceğini halka anlatır. 1955 yılının Nisan ayı sonlarına doğru göç hazırlıkları başlar. Belgrad'taki Türk Büyükelçiliğinden göç belgesini alan köyde neyi var, neyi yoksa satışı çıkarır. Mamuşa dışından bu arazilere talip olanlar, burada Türkçeyi öğrenip göç etmenin yolunu arar. Bu sırada Çavuşoğlu da Nikola'nın talimatları doğrultusunda zulmünü artırır. Nikola'nın amacı bu toprakları Türklere temizlemektir. O yüzden herkesin göç etmesini ister. Göç edeceklerin mallarını devretmek için ödedikleri paranın yarısı vergi olarak ellerinden alınır. Halktan vergi borcu olmadığına ve üzerlerinde mal mülk kalmadığına dair belge istenir. 1956 yılının sonbaharında aylık vakti gelip çatar. Köy meydanı ana baba gününe döner. Kafile, çiseleyen yağmur altında yola koyulur.

2. Hüdevendigar Diyarında Türk'ün Dramı: “Taş Yerinde Ağırdu”:

Taş Yerinde Ağırdu, üç ciltten oluşur, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya'da kurulan Sosyalist düzeni ve bu düzenin ortaya çıkardığı olumsuz durumları ele alır. Bölge halkları kendilerine özgürlük verileceği, refah ve adalet içinde birlikte yaşayacakları düşüncesiyle savaşa iştirak eder. Ancak savaştan sonra kurulan sosyalist düzen maalesef halkın beklentisinden çok uzak kalır hatta halka ulaşamaz. Halk komünist idare ile hiçbir zaman anlaşamaz. Bu düzen; vermekten ziyade hep alan, halkı yok sayan, onları canından bezdiren bir uygulamadan ileri gitmez. Bu düzende âdeta başlar ayak, ayaklar da baş olur.

Romanın son cildine bakıldığında gerçekte öne çıkarılan konu “göç” olgusudur. Yazar bu kavrama son ciltte değinse de önceki ciltlerde okuyucuyu duruma hazırlamıştır. Komünist düzenle birlikte halkın başına o kadar iş getirilir ki, halka göç etmekten başka bir tercih bırakılmaz. Maddi manevi büyük kayıplar yaşayan halk, zaman zaman bu zorbalıklara dirense de yapılanlar artık dayanılmaz bir noktaya ulaşır. Zulüm sadece erkeklerle kalmaz, kadınlara ve çocuklara da aynı eziyetler yapılır. Komünist yöneticiler halkın kutsalına da saygı göstermez, kadınların başörtülerini yasaklayarak halkın inançlarına da savaş açar. Sosyal barışı yıkmayı hedef alan zihniyet, aslında Türklerin bu topraklardan ebediyen gitmelerini arzulamaktadır. O yüzden göç konusu Balkanlar’daki Türk varlığının yok edilmesi yönündeki planlı bir çaba olarak dikkatimizi çeker.

Komünist idareciler kendilerinden başka hiç kimseyi tanımaz. Karşı çıkanlara da en ağır cezalar verilir. Kendileri bolluk, zevk içinde yaşarken halk fakirlik, sefalet içinde yaşar. Her ne kadar sosyalist düzende sınıfsal farklılıklar yok gibi gözükse de yazar romanda bize bu düzenin insanları nasıl ayırdığını, çeşitli sınıflar yaratarak aralarındaki farkı özellikle göstermeye çalışır. Köyde yaşayan halkın görevi âdeta şehirde yaşayan insanları doyurmaktır. Köylünün kendi ihtiyacı olmasına rağmen ellerinde ne varsa alınıp şehirdeki insanlara gönderilmesi büyük bir eziyet ve adaletsizliktir.

Üç cilt boyunca yazar Kosova’nın Prizren şehrinin Mamuşa köyünden yola çıkarak Balkanlar’ın hemen hemen bütün bölgelerinde halkın çektiği sıkıntıları, sefaleti, sosyalist düzenin eziyetlerini, komünist idarecilerin hiçbir kutsala saygı duymadan halka uyguladığı en ağır uygulamaları anlatır. Özellikle Müslüman ve Türklere karşı sürekli artan baskı ve şiddet olayları, mallarının ellerinden alınması, sosyal yapının bozulmasına ve göçlere neden olur. Son ciltte bu en zalim uygulamalar karşısında elinden bir şey gelmeyen “evladıfatihan” artık çok sevdikleri Hüdavendigâr diyarını terk ederek Türkiye’ye sığınmak zorunda kalır.

Roman tematik açıdan incelendiğinde, savaş, köy hayatı, din, imam-öğretmen çatışması, dil, cinsellik ve göç konularına da değinmektedir.

Eser II. Dünya Savaşı’nın hemen ardından başlar. Savaşın geride bıraktığı yıkım, arka plandaki devletin kalkınma hamleleri bir fon olarak verilir. Roman boyunca devletin bütün kurumlarıyla toplum üzerindeki baskıları işlenir. Öşür vergisi adı altında köylünün elindeki mahsulün yarısı alınır, vermeyenler cezalandırılır. Bu çerçevede yeşil plan ve toprak reformu gibi bazı programlarla Türk ve Müslüman halkın elindeki verimli topraklar alınarak halk göçe zorlanır. Romanın üç cildinde savaş, savaş sonrası halkın

durumu, komünist rejimin getirdikleri ve en sonunda da göç olgusuna yer verilir.

Savaştan sonra yaşananlar, sosyalist rejimin halkı kandırdığına açık bir delil niteliğindedir. Başta bizzat savaşa katılanlar ile ilk dönemde rejime destek olanlar büyük pişmanlık içerisinde. Romanın kahramanı Murat da gördükleri karşısında çok üzgündür, büyük bir şaşkınlık yaşar. Hatta boşuna savaştığını düşünmeye başlamıştır. Hiçbir şey kendilerine söylenen gibi olmaz. Ölenler, en azından güzel günlerin geleceği umuduyla ölmüştür. Kendilerine ise koskocaman hayal kırıklıkları kalmıştır. Murat'a göre savaş insanları perişan etmiş, oğullarını elinden almakla kalmayıp herkesin arasına fitne fesat sokmuştur (Hanadan, 2003:110). Romanın kişilerinden Fahrettin de aynı düşünceyi şu şekilde ortaya koyar:

“-Oyun işte Murat. Hem de ne oyun. Sayında bizim de milliyetimizi ortaya atıp söylemek bizim de hakkımız olmalıydı. Öyle değil mi? Ne için savaştık biz kellelerimizi koltuğumuzun altına alarak. Hakkımız hukukumuz için. Eşitlik, birlik ve beraberlik için... Ama şimdi, bizimle, Kosova'daki Türklerle kalleşe sine bir oyun oynadılar. Birileri her nedense buralardaki Türk varlığından hoşlanmıyorlar Murat. Bütün mesele bu.” (Hanadan, 2003:177).

Romanda II. Dünya Savaşı sonrasında Mamuşa'da yaşanan olaylar anlatılır. Köylüler arasındaki ilişkiler, gelenekler, ekin-biçin işleri ele alınır. Mamuşa, Türklerin yaşadığı bir köydür. Köy halkı genellikle çiftçilikle uğraşır.

Romanda köy hayatını olumsuz etkileyen en önemli gelişmenin kolektivizasyon olduğu vurgulanır. Halk eski günlerini arar. Kolektivizasyon ellerinde olan her şeyi alır. En ağır uygulamalarla halk aç bırakılırken çeşitli baskı zulümlerle de canından bezdirilir. Romanda yer alan şu satırlar halkın durumunu tüm çıplaklığı ile gözler önüne serer:

“Mandıranın avlusu kadınlı erkekli insan kalabalığından ana baba gününe dönmüştü. Kadınlardan kimisinin elinde, kimisinin kucağında küçük çocukları vardı. Çocuklar bir deri bir kemik kalmışlardı. Üstleri çıplak olanların kaburga kemikleri sayılabiliyordu. Aç oldukları her hallerinden belli olan çocuklar ağlayıp sızlıyorlardı.” (Hanadan, 2013:91)

Kolektivizasyondan sonra şartlar giderek ağırlaşır, üretim oldukça azalır. Halk öşür vergileri yüzünden açlık ve sefalet çekmeye başlar. Her zaman olduğu gibi olan yine köylüye olur. Çavuşoğlu gibi yöneticiler bu yokluktan zerre kadar etkilenmez. Onların evleri dolu, sofraları zengindir. Zevk sefa içinde yaşarlar. Çavuşoğlu ve arkadaşları sürekli içki sofraları kurarken,

halktan topladıkları öşürün bir kısmını da kendilerine ayırır. İl yöneticilerinin payı da ayrıca teslim edilir.

Köylünün hâli içler acısıdır, her gün biraz daha kötüye gider. Kolektivizasyondan sonra ise büsbütün bozulur. Aslında ülkede yaşanan, daha doğrusu Türk ve Müslüman bölgelerindeki bu zorlukların komünist idareciler de farkındadır, hatta bunların bir kısmı öz eleştiri de bile bulunur. Bu eleştiriler bölge raporların bile yansır. Ancak yine de olumlu bir gelişme olmaz. Üretim düşer, sorunlar her gün biraz daha artar. Üst düzey bir yönetici olan Pavle'nin bu konuyla ilgili tespitleri şöyledir:

“Bu kolektivizasyon süreci yanlış bir uygulama yoldaşlar... Bu sorunlar, yöneticilerin zayıflığından çok, bu sürecin sakatlığı ve çarpıklığından kaynaklanıyor. Bu görüş, YKP Merkez Komitesi'nin de görüşüdür aynı zamanda yoldaşlar. Hani söylemek zor geliyor ama, bu kolektivizasyon belimizi büktü, bitirip tüketti ülkemizi, insanlarımızı. Üretim sürecini mahvetti. İnsanlardaki çalışma motivasyonunu öldürüp yok etti. Bildiğiniz gibi üretimde üç yıldır büyük bir düşüş yaşıyoruz. Beğenmediğimiz o öşür dönemini mumla arar olduk. Utanmasak hem lağvedeceğiz bu saçma kolektivizasyonu ya, hatamızı hemen kabullenmek de zor geliyor nedense. Bir süre daha sineye çekeceğimiz belli. Ama yoldaşlar sizden ricam, bu söylediklerimin şimdilik burada bir sır olarak kalması...” (Hanadan, 2013:181)

Tito da protestocularla yaptığı görüşme sırasında aynı öz eleştiri yapılarak ülke koşullarına aykırı ve ters olan kolektivizasyon sürecinin kaldırılacağını müjdeler. Ancak kolektivizasyonun kaldırılması köylüye bir fayda sağlamaz. Köylü kendi topraklarına sahip olmayı arzu eder. Az da olsa kendi başına ekip biçme bileceği, ürününü satabileceği bir toprağa sahip olmayı eski düzenden iyi görür:

“(...) Bu yasaya göre, köylüye iade edilen topraklar aslında sahip oldukları toprakların belki de sadece dörtte biri büyüklüğündeydi. Devlet, toprakları iade ediyorum derken aslında kendilerini bir kez daha kandırmış oluyordu. Ancak yapabilecekleri bir şey yoktu. Yine de öncekine göre şimdiki durumları çok daha iyi ve elverişli sayılırdı. Ellerinde az da olsa, ekip biçebilecekleri, dolayısıyla da geçimlerini sağlayabilecekleri kendi toprakları, topraklarını işlerken sabana koşabilecekleri öküzlerle atları, sağabilecekleri, gerektiğinde etlerinden yararlanmak için kesebilecekleri küçük ve büyük baş hayvanları vardı. Bütün bunlardan anlaşılıyordu ki, aslında devlet onları, ölümünü gösterip sıtmaya razı etmiştir” (Hanadan, 2013:380)

Murat'a göre amaç köylüyü köle durumuna düşürmektir. Kolektivizasyonun kalkması da köylünün lehine olmaz. Halkın üzerindeki

ağır uygulamalar devam eder. Halkın artık dayanacak gücü kalmaz. Ağır yükümlülükler altında ezilen halk çareyi göçte bulur.

“Halkın artık bu zulme ve teröre dayanacak mecali kalmamıştı. Gecenin geç vakitlerinde kapılarına dayanan yerel yöneticilerle milislerin yüreklerine saldıkları korku, karıları ve çocuklarının önünde maruz kaldıkları her türlü hakaret, dayak ve işkence, yapılan tutuklamalar esnasında düzenlenen uyduruk suçlamalar gereğince çıkarıldıkları mahkemelerde çarptırıldıkları cezalar korkunç boyutlara ulaşmıştı. Tutuklanıp mahkemeye çıkarılanların sayısı o kadar çoktu ki, mahkemeler artık gece de çalışıyor, tutuklananlar aşağı yukarı hepsi hapis cezasına çarptırıldıklarından hapishanelerde mahkumlara yer bulunamıyordu.” (Hanadan, 2013:412)

Romanda işlenen konulardan biri de dindir. Müslüman Türk olan Mamuşa halkı komünist rejim tarafından sürekli baskı altında tutulur. İnançlarına saldırılır. Kadınların başörtüleri yasaklanır. Çeşitli uygulamalarla dinî inançların yerine getirilmesi engellenir. Özellikle Çavuşoğlu gibi yöneticiler ezan sesinden bile rahatsız olur. Ramazan’da top atılmasına izin verilmez. Köyün önderi ve dinî lideri konumunda olan Hoca Efendi halkın gözünü korkutmak için şiddetle cezalandırılır. Yönetim Çavuşoğlu gibi maşalar vasıtasıyla halkın üzerinde baskı kurup onları sindirmeye çalışır. Özellikle dinin emrettiği barış, adalet, hoşgörü gibi kavramları göz ardı eden zihniyet, aslında bir nevi İslam dinine savaş açar. Müslüman Türk halkını kendi topraklarından göçe zorlamak için her gün yeni bir oyun oynanır, baskı ve şiddet giderek artar. Zarife Hala’nın şu sözleri aslında her şeyi açıkça ortaya koymaktadır:

“Belliydi zaten böyle olacağı. Bu kızal komünistlerden başka ne beklenirdi ki... Allah’ı, Peygamber’i, Kur’an-ı tanımayanlardan merhamet, doğruluk, hak, adalet mi beklenirmiş!?” (Hanadan, 2002:278)

Yazar, Alaman Maksut vasıtasıyla dinî bakış açısındaki farklılığı da özellikle ortaya koymak ister:

“Almanya’da tesettür, mahrem diye bir şey yok kardaşlar. Bizim buralarda olduğu gibi, kadın kız yabancı erkeği görünce kaçıp gitmez. Öyle örtündükleri, yüzlerini kapadıkları fulan da yok. Kızı anasıyla babasının yanında tutup öpsen dahi, kimse başını çevirip bakmaz...” (Hanadan, 2002:215)

Çavuşoğlu tam da bunu istemektedir. Ona göre mücadelelerinin bir parçası da kadınların bu siyah giysilerinden ve başörtülerinden kurtarmaktır. Zaten yaptığı uygulamalar da buna yöneliktir.

Hanadan’ın Yugoslavya’da komünist rejiminin hâkim olduğu, özellikle Müslümanlara karşı baskıların arttığı bir dönemi ele aldığı *Taş yerinde Ajırdır*

roman üçlemesinde, öğretmen yerine imam tipini öne çıkarması ve onu sosyal sıkıntıların içerisinde mücadeleye sokması dikkat çekicidir. Aslında bu, yazarın var olan şablonun dışına çıktığını gösterir. Köy ve kasaba gibi küçük yerlerde devleti muhtar temsil eder. Ayrıca komünist partinin çeşitli birimleri de bulunur. Öğretmen de devlet memurudur. Maaşını devletten alır. Bu sebeple devletle bağlantılı olan hiçbir figür Hanadan'ın gönlüne giremez. Hatta hiçbir eserinde olumlu bir karakter olarak dahi görülmez. Hanadan o dönemde Çavuşoğlu gibi köyde devleti temsil edenlerin ancak köylüye zulmettiklerini ve halkın imkânlarının üstünde zorunlu öşür aldıklarını dile getirir. Öğretmen ise sadece dersini anlatan, halka maddi manevi destek vermeyen sessiz bir figürdür. Fakat imam öğretmene nazaran daha aktiftir. Kendisine danışılan, sözü dinlenen bir kişi olarak karşımıza çıkar. Buna rağmen imam da çoğu zaman özgür bir şekilde konuşamaz.

Yazarın hikâye ve romanlarına öğretmen karakterini çatışma içinde ele almayışının asıl sebebi, onu yozlaşmış ve halktan kopuk biri olarak görmesidir. Çünkü, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Dönemi'nde genellikle büyük şehirlerde eğitim gören herkes, toplumun gözünde komünist olarak bilinir. Ayrıca bu kesim çalışma hayatı boyunca ayakta kalabilmek için resmî idarenin isteklerine boyun eğmek zorundadır. Gazeteciler yazılarında, yazarlar hikâye ve romanlarında, şairler şiirlerinde komünist ideolojiyi halka anlatmak ve övmekle yükümlüdür. Ayrıca, Hanadan'ın diğer eserlerinden de anlaşılacağı üzere şehir hayatı insanı olumsuz manada değiştiren bir etkiye sahiptir. Üniversite tahsili için şehirde yeni bir hayatla tanışan gençler, aldıkları eğitim nedeniyle de hem fiziki hem de fikrî manada halktan uzaklaşır. Dinî bakımdan daha materyalist ya da ateist bir yaklaşım sergilerler. Bütün bunlar yazarın öğretmen karakterine bakışını da etkiler. Sanırız bu sebeple Hanadan'ın eserlerinde öğretmen figürü bulunmaz. Bu karakterin yerine imam konuşur. İmam sadece dinî hayatla değil, dünyevi işlerle de ilgilenir. Maddi ilimler ve teknolojiden haberdardır. İlk eğitimini gerçek hayatta bir imam olan babasından alan Hanadan, biraz da babasına olan sevgi ve saygısından bu figürü öne çıkardığı söylenebilir.

Yazar romanın belli bölümlerinde Türkçe eğitimine eğilerek özellikle dil konusuna vurgu yapar. Anavatandan uzak olmanın garipliği ve kimsesizlik ancak millî ve manevi güçlerle aşılar. Bunlar da toplumun birlik ve beraberliğini sağlayacak unsurlardır. Bu unsurlardan biri de dildir. 1950'lerin sonlarında romanda sözü edilen göç baskısına bizzat maruz kalan ve yedi sekiz yıl Salihli'de yaşamak zorunda kalan yazar, Türkçe eğitimim kıymetini çok iyi bilir. Bu konuya özellikle değindiği kanaatindeyiz. Yazar roman kişilerinden Fahrettin vasıtasıyla Türkçe ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirir:

“Ama en önemlisi Türkçe eğitim, Türkçe okul Murat. Çocuklarımızın ulusal bilince ulaşabilmeleri için mutlaka Türkçe okumaları, tarihimizi, edebiyatımızı, dilimizi, kültürümüzü, gereğince öğrenmeleri gerekir. Sırp, Arnavut nasıl kendi dillerinde okuyabiliyorlarsa, bizim çocuklarımız da kendi dillerinde, Türkçe olarak eğitim görebilmelidirler. Partinin önde gelen sloganı olan kardeşlik-birlik, eşitlik anlayışına göre bu en doğal hakkımız. Çünkü bu günler için mücadele edenler arasında biz de vardık.” (Hanadan, 2002: 180)

Romanda 1950/51 öğretim yılının ikinci yarısında Kosova’da Türklerin yaşadıkları kent ve köylerde bulunan ilk ve orta dereceli okullarda 1 Nisan tarihidен başlamak üzere Türkçe öğretime geçildiği belirtilir. Yöneticiler tarafından Priştine Radyosu’nda Sırpça ve Arnavutça yayınların yanı sıra Türkçe yayınların da yapılması, Türklerin yaşadıkları köy ve kentlerde Türk kültürüyle sanatının muhafaza edilip geliştirilmesi ve kültür sanat derneklerinin kurulması kararlaştırılır. Bu karar sonucunda Priştine’de “Yeni Hayat”, Prizren’de ise “Doğru Yol” adlarında kültür-sanat dernekleri kurulur. Böylece bu bölgede yaşayan halk ana dillerinde öğrenim görebilecek, devlet tarafından finanse edilen Priştine Radyosu’nda Türkçe haberlerin yanı sıra kendi şarkı ve türkülerini de dinleyebileceklerdir.

Kültürel haklar ve dil meselesi Türkler için son derece önemli bir konudur. Aslında Tito’nun başa geçmesiyle birlikte bütün Yugoslavya’da bir rahatlama sağlandığı söylenebilir. Ancak Müslüman bölgelerine bu durum biraz daha geç ulaşır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti ile ülkede yaşayan azınlıklar birçok haklara sahip olur. Çeşitli kültür, sanat dernekleri kurulur. Priştine’de “Yeni Hayat”, Prizren’de “Doğru Yol”, Gilan’da “Zafer”, İpek’te “Yeni Gün” ve Mitroviça’da “Birlik” dernekleri faaliyetlerine başlar. Türkçe gazete ve dergiler yayınlanır, kitaplar basılır. Buna Prishtine Devlet Radyosu, Türkçe haberler ile destek olur.

II. Dünya Savaşının hemen ardından Üsküp’te kurulan *Birlik* gazetesiyle başlayan bu süreç, yine aynı şehirde açılan Tefeyüz mektebiyle devam eder. Bu durum Kosova’da daha geç ve daha yavaş ilerler. Kosova’da Türkçe ile ilgili ilk gelişmeler 5 Eylül 1951 tarihinde başlar. Türkçe eğitimine yönelik talepler dile getirilir. Bir sonuç alınamayınca da çeşitli protestolar düzenlenir. Bu protestolar Belgrat’a taşınınca hükümet duruma el koyar ve bir çözüm yolu aranır. Partinin devreye girmesiyle 20 Mart 1951 tarihinde devlet mekanizmaları tarafından Türkçenin resmîyeti iade edilir (Okumus, 2019:363). Bu kararla birlikte Türk dili ile eğitim yapmak için ilk adımlar atılır:

“1951 yılında Kosovalı Türklerin Yugoslavya yönetimi tarafından millî azınlık olarak tanınması, çoğunlukta oldukları bölgelerde kendi okullarını kurma

ve anadillerinde eğitim-öğretim yapma hakkını kazandırır. Böylece ilk ve orta dereceli okullarda Türkçe eğitim-öğretim başlamış olur. 1974 Anayasasında Türk azınlığın kendi dilini kullanması için yeni haklar verilir. Anayasanın 1. Maddesi Türkleri kurucu unsur olarak belirler. 5 ve 221 numaralı Maddede ise, Kosova da Arnavutça, Sırpça ve Türkçenin eşit olduğu belirtilerek Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde Türkçe resmi dil olarak kabul edilir. Ancak 1974 Yugoslav Anayasası tarafından verilen bu ayrıcalık maalesef 1989'da Miloseviç tarafından çeşitli bahanelerle engellenir.” (Okumuş, 2017:15)

Başta Üsküp'te kurulan edebiyat iklimi, yukarıda adı geçen derneklerin yaptıkları etkinlikler ve çıkardıkları dergiler Kosova'da da etkili olur. Ancak, Türkçe eğitimle ilgili herhangi bir hazırlığın olmaması çeşitli sorunlara neden olur. Öğretmen ve ders kitabı eksikliği Üsküp'te açılan kısa dönem kurslar ve yine Üsküp'te yayınlanan Türkçe gazete ve dergiler kullanılarak giderilir. 1962-1963 eğitim-öğretim yılında Prizren'de Yüksek Pedagoji Okulu açılır, 1969 yılında da Priştine'de kurulan *Tan Yayınları*² bu boşluğu hızla doldurmaya başlar. Tan Yayınları çıkardığı Tan gazetesi, Çevren ve Kuş gibi dergilerle Türklerin özlediği kültür ve sanat ortamını hazırlar.

Bu hakların en çok tezahür ettiği alan basın-yayındır. Salih Okumuş, “*Yüz Yıllık Yalnızlık: İmparatorluktan Azınlığa Kosova'da Türkler*” adlı makalesinde bu süreçten şöyle bahseder:

“Bu çerçevede, 1944 yılında Makedonya'da kurulan Birlik gazetesinin neşri ile başlayan bu süreç, Türkçe radyo, gazete, dergi yayını ve kitap baskularıyla devam eder. Bölgede yeni bir edebi çevre oluşturulur. Modern Balkan Türk edebiyatının kurulmasına zemin hazırlayan bu çevre, Yugoslav coğrafyasında büyük etki bırakır. Fakat Kosova Özerk Bölgesi'nde yaşayan Türkler, ancak 1969 yılından itibaren Kosova'da yayımlanmaya başlayan gazete ve dergiler vasıtasıyla bu imkânlarla kavuşabilirler:

1 Mayıs 1969 tarihinde Priştine'de Tan gazetesi çıkar. Gazetenin devreye girmesiyle Üsküp'ün Kosova üzerindeki etkisi azalmaya başlar. 1960'lı yılların sonlarına doğru Kosova Özerk Bölgesi'nde de edebiyat ve sanat hareketi yoğunluk

2 Tan Yayınları 1969 yılında Priştine'de devlet tarafından kurulur. Gerek yayın politikaları gerek çıkardığı çeşitli gazete verdiler ile 1944 yılında Üsküp'te kurulan Birlik gazetesinin yaptığı işlevi üstlenir. İlk yayın organı haftalık olarak yayınlanan Tan Gazetesidir. Ayrıca Çevren ve Kuş gibi dergiler de yayımlar. Tan gazetesi 1969–1999 yılları arasında tam 30 yıl aralıksız yayınlanan bir gazetedir. Gazete, haber, yorum, ekonomi, spor, kültür-sanat, magazin gibi alanlarda halkı aydınlatmaya çalışır. Sık sık Türkiye ve Türk dünyasına yönelik yazı ve haberlerle anavatan düşüncesini canlı tutar. Türk ve yabancı yazarlardan oluşan bir yazar kadrosu bulunur. Türkiye edebiyatından örnekler yer verilir. Dünya edebiyatından çeviriler yapılır. Tan klasik bir gazete olmanın dışında, kültür, edebiyat ve sanat alanlarında da önemli katkılarda bulunur. Çeşitli kültür, sanat ve edebiyat faaliyetlerine imza atar. Dergiler çıkarır, kitaplar basar. Tan bir nevi, eski Yugoslavya'da yaşayan Türklerin ve Türklüğün okulu olur. (Okumuş, 2015:85-107)

kazanır. Burada oluşan yeni edebi çevre, Kosova Çağdaş Türk Edebiyatının oluşmasına zemin hazırlar. Yeni yazar ve şairler yetişir. Kosova Türk Edebiyatı'nın bu yıllarda yetiştirdiği ilk temsilcileri de Tan Gazetesi ve yayınları sayesinde olgunlaşarak en parlak günlerini yaşar. Tan Yayınları denilebilir ki, Birlik Yayınlarının Üsküp'te yaptığı işin aynısını burada yapar. Kısa bir süre sonra da sanat ve edebiyat dergileri çıkmaya başlar. Bunlar, üç ayda bir -sonra iki ayda bir- çıkan Çevren (1973), Prizren'de Doğru Yol KGS, Dergisinin çıkardığı Esin (1976) ve Tan Gazetesi'nin bünyesinde çıkan Kuş dergisidir (1979). Bu dergiler, Kosova'da yaşayan Türk halkının kültür ve sanat hareketlerini canlandırıp geliştirir. Şehir merkezlerinden köylere kadar Türkçe eğitim yapan okulların açılması, ders kitaplarının Türkçe basılması ve Türk dilinde eğitim yapan Fakülte ve Yüksekokulların açılması, Türk kültür hayatının Yugoslavya sınırları içinde büyüyüp gelişmesine zemin hazırlar. Bu bakımdan Çağdaş Yugoslavya Türk Edebiyatı, Birlik ve Tan gazetelerinin çatısı altında başlayıp gelişmiştir denilebilir.” (Okumuş, 2017:12-13)

Yazar ayrıca romanda Türkçe eğitimi bahsinde bölgede yapılan nüfus sayımına ve Türklere karşı oynanan oyunlara da dikkati çeker. Burada gerçek bir tarihî olayı romana alarak o günlerde yapılan bir nüfus sayımı üzerinden Türklük ve Türkçe eğitimi konularındaki zorlukları okuyucusuyla paylaşır. Nüfus sayımında Türklere milliyetleri sorulmaz, Türkler Arnavut veya başka bir milliyetten kabul edilerek Kosovalı Türklerin sayısı da ancak 1315 olarak gösterilir.³ Bu duruma karşı çıkanlar da Türk milliyetçisi ilan edilerek mahkemece cezalandırılırlar.

Romanda dikkati çeken konulardan biri de sevişme sahnelerinin çokluğudur. Roman uzunca bir sevişme sahnesi ile başlar, yine aynı şekilde uzunca iki ayrı sevişme sahnesi ile de son bulur. Murat-Şerife, Çavuşoğlu-Gülbahar, Bilal-Zeynep, Çingene Sülo-Gülbahar, Bilal-Gülbahar ve Murat-Yelena arasındaki ateşli sevişme sahneleri bu bakımdan dikkat çekicidir. Ayrıca bilhassa Gülbahar ve Yelena'nın bedenleri ile giyim kuşamları üzerinden verilen cinsel duygu ve arzuların ifade edildiği sahneler de az değildir. Yelena'nın Murat'ın elleri ve kollarını bağlatarak onun bedeni üzerindeki yaptıklarının ayrıntılı bir şekilde anlatması da dikkatlerden kaçmaz. Romanın sonunda Zeynep'in evli olmadıkları hâlde Bilal'le evlenebilmek için onunla birlikte olması da cinselliğe ait bir başka örnek olarak verilebilir. Yazarın

3 Yugoslav Federasyonu'nun Kosova'da yaptığı ilk gerçek nüfus sayımı, 1961 yılındadır. Bu sayımda Kosova nüfusunun tamamı 1 milyon 82 bin, Türklerin sayısı ise 53 bin civarında gösterilir. 1971 yılında yapılan nüfus sayımında ise, Türk nüfusu 12.513 olarak belirtilir. 1981 yılındaki diğer bir sayımda da Türk nüfusu yine 12.513 olarak gösterilir (Jable, 2015:5009-5010). Görüldüğü gibi son 10 yılda Türk nüfusunda herhangi bir artış ya da eksilme yoktur. Kimse doğmamış, kimse ölmemiştir. Bu açıkça her şeyin Türklere karşı gizli bir oyundan ibaret olduğunu göstermektedir

aslında romanda cinselliğe bu kadar yermesi, onun hayata bakış açısıyla da ilgilidir. Ona göre cinsellik yaşamın bir parçasıdır, hayatımızın bir yerinde hep vardır. Bu yüzden romanda konu edilmesinde de bir sakınca görülmez. Hatta yazar, yaptığımız bir sohbette romanda yer alan sevişme sahnelerinin toplamda 15-20 sayfayı geçmeyeceğini, yaklaşık 1350 sayfalık *Taş Yerinde Ağırdr* serisi için bunun ciddi bir miktar olmayacağını belirtirken bugün olsa toplumsal hassasiyetleri ve okuyucu eleştirilerini göz önüne alarak daha dikkatli davranabileceğini ifade etmiştir.

Romanın ana konusu göçtür. Birinci ve ikinci ciltte göçün alt yapısı hazırlanırken son ciltte artık göç konusuna geçilir. Başta devlet yönetimi olmak üzere kurumsal yapıların sosyal yapıyı nasıl bozduğu aşama aşama gösterilir. Ellerinden malları, mülkleri ve bütün gelirleri hatta aile bireyleri ve canları alınan insanlar, hiç istemeseler de üçüncü ciltte çareyi göçte bulur. Çünkü artık yapılacak bir şey kalmamıştır.

Osmanlının bölgeden çekilmesinden sonra göç adeta Türkün kaderi olur. Balkan Savaşları'ndan sonra başlayan kitlesel göçler, II. Dünya Savaşı ile doruk noktaya ulaşır.

“XX. Yüzyılın başında yaşanan Balkan Savaşları, bölgedeki Türk varlığını da etkiler. Yaşanan sıkıntılar yüzünden göçler başlar. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra bölge Varşova Paketi'yle kurulan demir perdenin karanlığına gömülür. Türk varlığı azınlık durumuna düşer. Giderek artan baskı ve şiddet eğilimleri Türkçe'yi de derinden etkiler. Yeni bir göç dalgası başlar. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, bölgedeki Türk varlığı resmen tanınmaz ve bütün ulusal haklarından yoksun bırakılır. 1912-1951 yılları, Türkçe için kapalı ve karanlık bir dönemdir. Bölgede Osmanlıdan sonra yaşanan önemli tarihi gelişmeler, buradaki Türk varlığını olumsuz yönde etkilese de tamamen yok edemez ve Türkçenin bölgedeki etkinliğinin önüne geçemez.” (Okumuş, 2017:2)

Balkan savaşlarından sonra Müslümanların yaşadığı bölgelerdeki karanlık dönem hem Türk varlığını hem de Türkçe eğitimi derinden etkiler. Türkçe eğitim yasaklanır, dinî ve vicdani baskılar artar. Toprakları elinden alınır. Özellikle Müslümanların yaşadığı bölgelerde çeşitli toprak reformları yapılarak verimli topraklara devlet tarafından el konulur, buralara Sırp yerleştirilir. Bu suretle yıldırılan Müslüman halk, bölgeden kovularak etnik bir temizlik yapılır. Her iki Dünya Savaşı'ndan sonra da sayıları yüz binlerle ifade edilen göçler yaşanır:

“1919 yılında ülkede yapılan toprak reformu çerçevesinde, bölgeye yerleştirilen Sırp nüfus vasıtasıyla toprakları elinden alınan Kosovalı Türkler; bir taraftan da baskın nüfus olan Arnavutlar tarafından Arnavutlaştırma politikasına maruz kalır. Sırpların giderek artan baskı ve Slavlaştırma politikaları Türkleri tekrar göçe

zorlar. Balkan Savaşları sırasında yaşanan kitlesel göçler yeniden başlar. Balkan Savaşlarından sonra 1 milyon 682 bin kişinin İstanbul'a sığındığı belirtilir. Göçten en çok acı çeken bölgelerin başında Kosova gelir. 1930'larda toprakların millileştirilmesi projesi kapsamında Türklerin topraklarına yeniden el konur. Bu tarihten II. Dünya Savaşı'na kadar Kosova'dan Türkiye'ye 120.000 Türk'ün göç ettiği belirtilir. 1956-1960 tarihleri arasında başlatılan silahlı toplama kampanyası sırasında da Türkler ağır baskılara maruz kalır. Bu tarihlerde yaklaşık 175.000 kişi Türkiye'ye göç eder. (Okumuş, 2017:3)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin kurulması bir nebze de olsa bu baskıların önüne geçer. Bu bakımdan 1951 yılı bir dönüm noktası olarak sayılabilir. Ancak Tito'nun yumuşama eğilimleri, sağ kolu Rankoviç'in sert tedbirleri yüzünden büyük bir acıya dönüşür.⁴ II. Dünya Savaşı'na büyük bir ümitle katılan Müslümanlar, savaştan sonra yanıldıklarını hemen anlar. Halkın ümit bağladığı Sosyalist düzen onların ümitsizliği olur. Neleri var, neleri yoksa kaybederler. Canlarından da olmamak için çareyi ata topraklarından göç etmekte bulurlar. Alaman Maksut'un babasının deyimiyle canlarını verip de toprağını vermeyen insanlar göçe zorlanır. Bilhassa milliyetçi Sırp durumdun yaralanarak Türkleri ve Müslümanları Türkiye'ye sürmek için olmadık yollara başvururlar. Ağır baskılar, şiddet olayları, dini ve vicdanı yasaklar, yeşil yol ve toprak reformu gibi planlar bizzat rejim tarafından uygulanır. Amaç halkı canından bezdirip kaçmaya, göç etmeye zorlamaktır. Tito'nun bir Sırp'la evlenmesi de onların bu emellerini gerçekleştirmelerine yardım edeceğine inanılır. Miloş'un Müslüman köylerine domuz besleyen bir iki Hristiyan ailesi yerleştirme plânı da bu düşüncenin bir göstergesi olarak düşünülebilir:

“Eğer amacımız Müslümanları buralardan sürüp kaçurtmaksa, bunun en güzel yolu her Müslüman köyüne çok domuz besleyen bir iki Hristiyan ailesi yerleştirmektir bre şefim. Domuzlardan nefret eden Müslümanlar da zaten birkaç ay içerisinde köylerini terk edip kaçacaklardır. Çok eski zamanlarda uygulanmış bir yöntemdir bu.” (Hanadan, 2013,394)

Yazar göç olgusunu ele alırken romanın son cildinde Türkiye'nin tavrına da değinir. Bu konuda yer yer Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgisizliğinden yakınır. Bunu da Büyükelçi'nin yaptığı öz eleştiri ile bizzat onun ağzından söyler:

4 Rankoviç, bir zamanlar Tito'nun sağ koludur. İçişleri Bakanlığı yapar. Sırp asıllıdır. Onun devrinde bilhassa Müslümanlar çok acı çeker. Halklar arasındaki sosl barşın bozulmasında önemli etkileri vardır. Zaten Tito, 1961 yılında Rankoviç'in ülkeye verdiği zararları fark edince, kendisini partden ihraç edip bütün görevlerini elinden alır. Ondan sonra Müslümanlar rahatlar, kitlesel göç hareketleri azalır.

“Cumhurbaşkanı, başbakan nezdinde yardım talebinde bulunmalarına karşın koskoca Türkiye Cumhuriyeti Devleti olarak zerre kadar yardımımız dokunamadı kendilerine. Devleti yöneten büyüklerimiz, ‘ülke dışındaki Türklerle ilgilenemeyiz...’ deyip yardım taleplerini reddedince boyunları bükük bir şekilde can verdiler zavallılar. Müdahale edilmiş olsaydı belki de idam edilmekten kurtulabileceklerdi. Oysa tek kabahatleri Türklere yapılan haksızlıklara karşı gelmek, millî ve dinî kimliklerine sımsıkı sarılıp bunlara sahip çıkmaktı. Durum böyleyken, bizi sokakta rastgele görüp de yollarına değiştirerek kaçtıklarında kendilerine öfkelenir, Murat gibi hiçbir şeye aldurmadan büyükelçiğe gelenlerden de kuşkulanıp dururuz.” (Hanadan, 2013:343 3)

Hanadan, Türkiye’nin “ülke dışındaki Türklerle ilgilenemeyiz” tarzındaki politikasının yanlışlığını da devletin başında bulunanların gafletine bağlar.

Ercilasun Hanadan’ın eleştirisini haklı bulur, özellikle Rumeli’nin boşalmasına dikkati çeker. Romanda Türklerin kendi kaderlerine terk edilmesi, yöneticilerin gafletiyle açıklanırken bu endişe Büyükelçi’nin ağzından büyük bir üzüntü ile verilir. Özellikle Türkiye’nin buradaki sahiplik haklarında vaz geçmesi şiddetli bir şekilde eleştirilir:

Türk yöneticilerinin “Bir başka problem Türkiye’deki yönetenlerin gaflet içinde bulunması ve olanları fark edememesidir. Türkiye gaflet içindedir ve olanlara karşı ilgisizdir. Buraları terk ettikten sonra sınır dışındaki Türkleri unutmuş, onları yalnız bırakmış ve kaderlerine terk etmiştir. Büyükelçi herkesin Türkiye’ye göç etmesini, Rumeli’nin boşalmasını, neticede buradaki sahiplik haklarından Türkiye’nin vaz geçmesini bir türlü kendine yediremez. Üzüntüsünü belirtir. Bunda baştaki yöneticilerin suçlu olduklarını söyler” (Ercilasun, 2022:31)

Romanın son cildinde ayrıca Celal Bayar’ın Bosna ziyareti ile Adnan Menderes’in Yugoslavya’ya yaptığı resmi ziyarete yer verilir. Bu iki devlet adamının Makedonya veya Kosova’ya uğramaması eleştirilir. Hâlbuki Rumeli’de vatansever, Türklük uğruna canını feda etmeye hazır, bu ülküyle yanıp tutuşan milyonlarca soydaşımız vardır. Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk bu topraklarda yetişmiştir. İstiklâl şairi Mehmet Akif Ersoy’un soyu buradandır. Ünlü şairimiz Yahya Kemal Beyatlı da Üsküp doğumludur.

Burada konunun daha iyi anlaşılması için romanın şahıs kadrosu ve mekânlar üzerinden de bir değerlendirmesinin yapılması gerektiğine inanıyorum. Anlatıma dayalı eserlerde vak’anın yürüyebilmesi için insan veya insan karakteri verilmiş varlıklara ihtiyaç duyulur. Vakanın zuhurunda rol alan şahıslar metin içerisinde yüklendikleri fonksiyon bakımından da büyük önem taşırlar. Bunlar farklı boyutlara sahip karakterlerdir, çoğu zaman sanatkâr, düşüncelerini bunlara emanet ederek söylerler.

Yazar her ne kadar şahıs kadrosunu itibari âlemde yaratsa da gerçek dünyadan izler taşımasına engel olamaz. Hatta bazen etrafında gördüğü insanlardan hareket eder, gözlemlerini romana yansıtır. Bazen de birkaç karakteri birleştirerek onlardan yeni bir kahraman yaratır. Bu romanda yer alan kahramanların neredeyse tamamı gerçek hayattan alınmıştır. Bazıları ise romanın kurgusu gereği ilave edilmiştir. Özellikle romanın zuhurunda rol alan şahıslar, Mamuşa’da yaşayan ve yazarın bildiği, tanıdığı, ya da daha önce burada yaşamış, hikâyelerini büyüklerinden duyduğu kişilerden oluşur. Bazen Bakkal Hamdi ve Hoca Efendi gibi tek bir kişi iken, bazen de iki üç kişiden oluşabilir. Yani bu kişilerin başlarından geçen olaylar bir kahramanın başından geçmiş gibi anlatılır.

Bilge Ercilasun Bir Vatan Kaybettiler aldı eserinde romandaki olayların bir köy ortamında, orada yaşayan şahıslar vasıtasıyla anlatıldığını belittikten sonra romandaki karakterlerin de daha çok olayları anlatmak için kullanıldığını belirtir:

“Romanlarda bir köy ahali (Mamuşa köyü) ele alınmış, yaşanan olaylar ve çekilen sıkıntılar bu köydeki şahıslar vasıtasıyla aktarılmıştır. Karakterlerden çok olayların önemi olduğunu, karakterlerin olayları anlatmak için ele alındığını söyleyebiliriz. Romanların hacimli, şahıs kadrosunun da kalabalık olduğu açıkça görülmektedir. Romanlarda anlatılmak istenen Kosova’daki Türklerin düşman işgali ve idaresi altında çektiği sıkıntılardır” (Ercilasun, 2022:28)

Roman şahıs kadrosu açısından oldukça zengindir. Sadece vak’anın zuhurunda rol alan şahıslar bile on kişiden fazladır. Dekoratif unsur olarak romanın akışında yer yer karşımıza çıkan irili ufaklı çok sayıda kahraman bulunur. Kullanılan mekânların azlığına rağmen şahıs kadrosu oldukça zengindir. Yazar şahıs kadrosunu seçerken çevresindeki tiplerden yola çıkmış, oluşturduğu karakterlere olması gereken özellikleri yüklemeye çalışmıştır. Kullandığı şahısların olaylarla ve konularla ilişkilerini dikkatli bir şekilde yürütmeye çalışır ancak onların olaylar karşısındaki tutum ve davranışları kadar psikolojik derinliklerini aktarabilmiş değildir. Olay genel olarak Murat, Çavuşoğlu ve bu ikisinin arkasında adeta yıkılmaz bir güç gibi duran Hoca Efendi ile Yelena arasında geçer. Murat’la Hoca Efendi bir cenahı, Çavuşoğlu ile Yelena da diğer cenahı temsil eder. Bütün olaylar bu iki grup arasında geçer. Çavuşoğlu’nun etrafında Kel Ali, Kambur Veli, Alaman Maksut ile Çingene Sülo yer alır. Murat’ın etrafında başta Hoca Efendi olmak üzere neredeyse bütün köylü yer alır. Mekân olarak Mamuşa seçilmiştir. Bu dar alanda kalabalık bir şahıs kadrosunun hareket ettirilmesi çeşitli zorlukları da beraberinde getirir. Çoğu zaman kişilerin tasvirleri, ruh halleri, psikolojik derinlikleri üzerinde durulmaz.

Vak'a zuhurunda rol alan şahıslar dikkatle incelendiğinde, Murat, Çavuşoğlu, Hoca Efendi, Yelena, Arif Ağa, Bakkal Hamdi, Kel Ali, Kambur Veli, Alaman Maksut, Çingene Sülo, Gülbahar, Bilal ve Zeynep isimlerini sayabiliriz. Ancak bunların içerisinde önemli olan, asıl çatışmanın merkezinde bulunan isimler ise, Murat, Hoca Efendi; Çavuşoğlu, Yelena biçiminde sıralanabilir. Arif Ağa klasik bir köy ağasını, Bakkal Hamdi ise, köyün zenginini temsil eder. O, düşmanla iş birliği yapan ve yeni sistemde aşağıya edilecek yegâne kişidir. Kel Ali, Kambur Veli, Alaman Maksut, Çingene Sülo, Çavuşoğlu'nun yardımcıları ve emir eri konumundadırlar. Gülbahar ise, zevk ve eğlenceyi temsil eder.

Yazarın sözünü emanet ettiği şahıslar yani yansıma kahramanlar arasında Murat ve Hoca Efendi'yi görürüz. Bazen da özellikle Türkçe ve Türkçe eğitimi gibi konularda olduğu gibi Fahrettin'e söyler. Ancak yazar genellikle sözünü özetleme tekniğiyle kendisi söyler. Bunu daha çok tarihî konulardaki bilgi ve açıklamalarında kullanır. Bu aslında Tanzimatçıların yaptığı yazarın metne müdahalesini akla getirir. Bu durum bazen açıklama ve bilgi vermek biçiminde cereyan ederken, bazen de okuyucuyu yönlendirme kendince mağdur olan ya da ahlaklı olanın yanında yer alma biçiminde sonuçlanır. Bazı durumlarda ise, söyleyeceklerini Murat, Hoca Efendi ve Fahrettin'in ağzından ifade eder. Bilhassa Hoca Efendi'nin saygınlığından faydalanarak toplumda daha etkili olmak arzusunu taşır.

Romanlar toplumun aynasıdır. Bu bakımdan *Taş Yerinde Ağırdu* serisi de tarihî gerçeklik açısından son derece önemlidir. Bilhassa olay, mekân ve şahıs kadrosu bakımından kendi dönemine ışık tutacak malzemeler barındırır. Böylece yazar, yaşadığı dönemi tarihî bir fonla yansıtmaya çalışırken oluşturduğu kahramanlarıyla da okuyucusuna istediği mesajları ulaştırmak ister. Bunu yaparken de kullandığı mekânlara gerçeklik katar ya da gerçek mekânları kullanır. Fiziki gerçeklik ile şahıslar arasındaki bağlantı ve paralellik biraz da yazarın kurgusuna ve gözlem gücüne bağlıdır. Tarihî ve gerçek olayların ele alındığı anlatılarda mekân unsurunun kendi gerçekliği ile romana yansması, en azından romanın dünyasına bir fon ve çerçeve teşkil etmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Taş Yerinde Ağırdu, *Başka Olur Rumeli'nin Harmanı* ve *Elveda Hüdavendigâr Diyarı* roman üçlemesi böyle bir tarihsel gerçeklik üzerine oturur. Yazar, romanına II. Dünya Savaşı'nın gerçekliğinde ve Balkan topraklarında yer alan bir mekân seçer. Romanın ana mekânı Mamuşa'dır. Olaylar, Mamuşa-Prizren arasındaki dar bir alanda geçer. Mamuşa savaştan sonra kurulan Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin Kosova Özerk Bölgesi'ne bağlı ve tamamı Türklere ait bir köydür.

Ancak romanın başında ve yer yer geri dönüşlerle II. Dünya Savaşı'nın gerçekliğini romana yansıtabilmek için savaşa giren tarafların ülkeleri, onların şehirleri, cepheler, dağlar, nehirler de verilir. Bunlar daha çok arka planda bir fon gibi ana olayın çerçevesini oluşturmak, olayların gelişmesine ve yürümesine zemin hazırlamak düşüncesiyle seçilir. Aslında bu durum hem romana bir çerçeve oluşturmak hem de anlatının arka planına bir fon çekmek niyetiyle verilmiş olmalıdır.

Özellikle *Taş Yerinde Ağrıdır* Pde Almanya ve İtalya en sık kullanılan ülkeler arasındadır. Almanya savaşın başında esirlerle, savaşın sonunda ise mahkemelerle gündeme gelir. İtalya ise, Kosova bölgesine ilk giren ve ilk ayrılan ülke olarak verilir. Diğer ülkeler ise daha çok savaşa katılan ülkelerin ve orduların adları ile birlikte zikredilir. Ayrıca savaşın başında İtalya ve Almanya tarafından işgal edilen Balkan coğrafyası da ülke, özerk bölge ve şehir adlarıyla tekrar gündeme gelir. Özerk bölge ve şehir adları incelendiğinde ise, Almanya ve İtalya'nın işgal ettiği yerler ve bu bölgelerdeki cepheleri belirtmek için kullanılır. İtalya savaşın başında Arnavutluk'u işgal ederek Kosova'ya yerleşir. Böylece Arnavutluk (İşkodra), Kosova (Priştine, Prizren, İpek, Yakova) gibi isimler ortaya çıkmış olur. İtalya'nın bölgeden ayrılmasıyla yerini Almanlar alır. Bu defa da adı geçen isimlere yenileri eklenir, hatta Yunanistan, Selanik, Üsküp gibi çevre ülkeler ve şehirlerinin adları da konu olur. Serinin üçüncü cildinde romanın tarihsel alanına Sırbistan ve Türkiye gibi ülkeler dâhil olur.

Bu mekânların bazıları romanda anlatılan konuyla doğrudan ilişkili değildir. Ancak romana tarihsel bir fon oluşturmak için savaş ve yayıldığı geniş alan kullanılır, bir yandan da savaşın arka planı ve geride bıraktığı yıkım gösterilmek istenir. Bu tarihsel fon çoğu zaman geriye dönüş ve özetleme teknikleri kullanılarak verilmeye çalışılır. Türkiye savaşa girmese de bölgede askerî ile bulunmasa da bu coğrafyada yaşayan soydaşları münasebetiyle romana dâhil olur. Bölge ülkeleri ile yaptığı antlaşmalar, ziyaretler ve göçün yapılacağı ülke olarak zikredilir.

Romanda anlatılan olaylar Mamuşa köyünde geçer. Ancak zaman zaman mekân Prizren'e kadar genişler. Yazar şahıs kadrosu ve zaman unsurlarında yaptığı gibi mekânda da gerçekle bağlantı kurarak neredeyse birebir aynı mekânı romana taşır. Bu yüzden bölge ait daha detaylı bilgiler verir. Sokak, mahalle, özel mekânlar, dinî ve kurumsal mekânlar, yol boyunca geçilen köy, dere, tarla, dağ, dere, ova gibi yerlerin isimleri verilerek adeta bize bir kameranın merceğinden çevreyi izletir. Ayrıca romanda verilen sokak, tarla, bahçe, dağ, dere ve başka verilen bazı mekân isimleriyle ana mekânın Mamuşa olduğu teyit edilir. Priştine, Prizren, Mamuşa yolu ve bu yol üzerinde geçen yer adları gerçek zamanla uyumludur, saatle ölçülebilir.

Mamuşa'da geçen mekânlar bir köye göre hem çok geniş hem de sayıca fazla ve yoğun bir biçimde kullanılır. Bu mekânlar zaman zaman başka amaçlar için de kullanılır. Mamuşa'da dikkatimizi çeken ilk mekân Mamuşa Prizren yoludur. Köyün merkezindeki meydandan başlar. Sırasıyla Sokak, Mezarlık, Plandişte Yolu, Değirmen, Trinya Deresi, Sığırboğazı, Sırbiça Köyü, Novaka Köyü, Baruthane, Velişah Camii'nin önünden geçerek ana caddeye, oradan da şehrin merkezine yani Şadırvana ulaşılır. Buradan taş döşeli cadde takip edilerek Sinan Paşa Camii, Bistriça Deresi'nin üzerindeki Taş Köprü geçilerek belediyeye ulaşılır. Şehre gidecekler bu yolu kullanmak zorundadır. Meydan ve evlere giden sokaklar, avlular, cami ve saat kulesinin bulunduğu bölge en çok adı geçen yerlerdir. Romanda kullanılan Meydanlık, Dereboyu, Dörtyol, Potok Mahallesi, Paşa Mahallesi, Dere Yatağı, Taş Yol, Çıkmaz Sokak, Karıncalık, Tumba Tepesi Mamuşa'nın halen kullandığı mahalle ve sokak isimleridir.

Aslında Mamuşa merkezi ele aldığımızda üç ana mekân dikkati çeker. Bunlar köy kurul binası, cami ve Murat'ın evidir. Murat'ın evi genelde bir alelade evdir ve romanın kahramanı olmasından ileri gelmektedir. Ancak zaman zaman kapalı mekânların temsil ettiği dünyayı da bu ev üzerinden anlamamıza yardımcı olur. Geleneksel hayatın gündelik yansımaları, ev halleri, misafirlik, ölüm, bayram, nişan gibi ve toplumsal olaylar ile geleceğe bağlı âdetlerimizi de bu evin avlusundan izleriz. Bu avlu aynı zaman da baskı ve zulmün de tanıkları arasındadır. Buğdaylar zorla bu avludan çıkarılır.

Romanda olaylar genelde açık alanlarda geçer. İnsanların evlerden çok tarla, bahçe, sokak, meydan gibi geniş çevrelerde dolaşması dikkati çeker. Roman Murat'ın terhis olup evine dönerken yaptığı bir yolculukla başlamıştı. Yol boyunca geçilen yerler, kasabalar, köyler ve karşılaşılan olaylar bize mekânın izlerini sunar. Ancak bunlarda bile ciddi bir tasvir görülmez. İlk ciddi tasvir romanın ikinci bölümünde baharla birlikte Mamuşa Ovası'nın güzelliğini anlatmak üzere yapılır. Yazar âdeta bir tablo gibi Mamuşa'yı okurlarının gözünde canlandırmaya çalışır. Bu anlatım daha çok kuş bakışı uzaktan geniş bir çevrenin anlatımı biçimindedir. Tasvirlerde gerçek mekânın ifadesini bulmak zor değildir. Romanında kullanılan mekânların tamamında bu gerçeklik dikkati çeker.

Romanda kullanılan mekânlar bilhassa olaylarla ve şahıslarla doğrudan doğruya ve yakından alakalıdır. Ana mekân dar bir çevreden ibaret olmasına rağmen olayların merkezinde yer alır ve şahıs kadrosuyla birebir ilişki içerisinde cereyan eder. Zaten sırf bu yüzden yazar, bir köy gerçekliğini ortaya koyabilmek adına bu dar çevreye kendisinin bile takip etmekte zorlandığı büyük bir kalabalığı sokar. Burada amaç okuyucunun gözünde

tam bir köy hayatını canlandırmak, sosyal yapının zamanla nasıl çöktüğünü ve insanların yerlerinden-yurtlarından edildiğini göstermek amaçlanmış olmalıdır. Romanda açık mekânların fazlalığı konunun mekânla ilgisine bağlanabilir. Bakkal Hamdi ve SS'lerle ilişkileri bulunanlar dışında genellikle halkın tarlasında yetişen ürünlere vergi olarak el konur. Evlerin avlusunda bulunan buğday ambarları boşaltılır.

Romanda kullanılan kapalı mekânların belirgin tasvirleri yapılmamıştır. Roman iki cephede dört şahıs ve onların yardımcıları arasında geçer. Bu şahıslar arasındaki çatışma yine bunların çevresindeki mekânlar üzerinden verilir. Bu sebeple kurum binaları daha soğuk ve itici olarak gösterilir. Halkın birlikte hareket edebildiği geniş alanlar, sokaklar, cami çevresi ve gündelik yaşamlarını geçirdikleri evler sıcak ve koruyucudur. Bu çerçevede Murat'ın evi, cami ve çevresi ile köy kurulu binası ve il komitesi binası bu çatışmayı en iyi karşılayan mekânlardır. Çatışmaya katılabilecek mekânlardan biri de Goli Otok Hapishanesi'dir. Bu hapishane komünist rejimin en önemli mekânlarından biridir. Çünkü rejime karşı olarak gördükleri kişileri buraya göndermektedirler. Buraya gelen insanlara da insanlık dışı en ağır işkenceleri yapmaktadırlar. Halkta oraya gidenin bir daha dönmeyeceği düşüncesi vardır. En azılı milisler burada görev yapmaktadırlar. Aslında olaylar yukarıda ismi geçen Köy Kurulu Binası ve İl Komitesi Binası'nda planlanır ve yönlendirilir. Toplumsal meseleler ise, cami avlusu ve Murat'ın evinde konuşulur. Yani bu mekânların olaylarla bağlantısı açık bir biçimde görülmesine rağmen yeterince hatta yaşamsal ihtiyaçlar dışında neredeyse hiç tasvirlerinin yapılmaması da dikkat çekicidir. Ayrıca diğer evlerde geçen olaylara ve tasvirlerle de pek yer verilmez. Burada dikkati çeken önemli bir husus da Prizren-Mamuşa bölgesinin dışına çıkılmamış olmasıdır. Olaylar ve konular genelde Mamuşa'nın sokaklarında, verimli tarla ve bahçelerde, cami avlusunda ve şahısların evleri ile Prizren şehrinde geçmektedir.

Yazar doğup büyüdüğü bu yerleri romanda öne çıkarırken belki de rejimin bu topraklar üzerindeki tasarrufuna dikkat çekmek ister. Bu verimli toprakların çeşitli bahanelerle köylülerin ellerinden nasıl alındığı anlatmak için sanki böyle fon hazırlanmış gibidir. Ayrıca Mamuşa'nın tarihî ve coğrafi durumu dikkatle incelendiğinde yazarı harekete geçirebilecek başka düşüncelerle de karşılaşmak mümkündür.

Mamuşa bölgede Türklerin toplu halde yaşadığı tek köydür. Etrafı dağlarla çevrili bu ova, sanki onların Ergenekon'dan çıkış vaktini bekleyen ataları gibi içe kapanıp varlıklarını sürdürmek için verdikleri mücadeleyi simgeler. Bu yüzden Mamuşa yüceltilerek Türk'ün Osmanlı'dan kalan yegâne vatani olarak da bilhassa anlatılmış olabilir.

Romanda ana zaman II. Dünya Savaşı yıllarıdır. Ancak savaş sonrası yıllara ağırlık verilir. Arnavutların Rüyası bölümünde ise, daha da geriye dönülerek zaman 1878, 1881 yıllarından başlatılır. 1908, 1910, 1911, 1912, 1914, 1918, 1943 tarihine kadar gelir. O tarihi süreç yavaş yavaş anlatılır.

İlk ciltte askerlerin teşhis edilip evlerine dönmeye başladıkları ve savaşın sesinin giderek uzaklaşmaya başladığı sahneler, son ciltte göç hareketleriyle sonuçlanır. İlk ciltte 1941 yılından itibaren başlatılan roman geriye kırılmalarla 1878'e kadar geriye döner. Gerçek tarihî zaman açısından bakıldığında romanın 1941-1965 yılları arasında cereyan ettiği söylenebilir. Ancak romanda verilen tarihler dikkate alındığında 1941-1956 yılları arasındaki yaklaşık 15 yıllık bir süreci kapsadığı anlaşılır. Fakat tarihî olayların anlatıldığı ve geriye kırılmalarla verilen bölümlerde ise zaman 1878'den başlatılır. Bu açıdan değerlendirilirse romanın tarih aralığı 1878-1956 olarak değerlendirilebilir.

Romanda sık sık bazı tarihlere yer verilir. Özellikle yaşanan savaş ve göçün seyri sanki bir takvim vaktiyle takip edilir. Savaşın başlaması 1941 Nisan ayı ile verilirken Hitler'in uçaklarıyla Belgrat'ı bombalaması 6 Nisan 1941 yılına rastlar. Savaşın bitişi ve İtalyanların teslim olduğu tarih, 1943 Eylül ayı ile gösterilir. Bunlardan başka çeşitli sebeplerle sık sık bazı tarihler anılır. 1943 yılının Eylül ayı, 1944 yılının sonları, 1944 yılının başında, 1945'in ilkyazından beri, 16 Ekim 1946 gazete haberleri, 1946, Kasım ayı, 1948 yılı, 1950 yılı, 1951 yılı 1 Nisan, 15 Mayıs 1951, 1950/51 öğretim yılı, 1953 yılı, 1955 yılı ve 1956 gibi bazı tarihler aslında romana gerçeklik katan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Yazar ayrıca romanda zamanın ilerleyişini II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir yıl, 4 yıl önce, iki yıl önce, iki yıldan bu yana, üç yıl geçti, ilkyaz gecesi, iki seneden önce, bu iki yıl içerisinde, bu yıl gibi daha çok sene belirterek geniş/uzun vakitleri ifade etmeye çalışır. Ayrıca yazarın ay ve mevsimler üzerinden de zamanı belirmeye çalıştığı anlaşılır. Nisan ayı, Eylül ayı, birkaç ay içerisinde, üç gün, bir ay, çapa vaki, hasat zamanı, askerler terhis olmuş evlerine gidiyorlar, kış, ilkyaz, yaz, bahar gibi yılın bölümleriyle orta/uzun dönemler, belli bir süreyi kapsayan vakitler dile getirilir.

Romanda dar/kısa vakitler daha çok, gün, saat ilişkisi üzerinde verilir. Sabah, sabaha dek, sabah erkenden, akşam, akşamüzeri, akşam ezanı, yatsı namazı öncesi, gece, kuşluk, ikinci suları, ikinci vakti, yarın, ertesi gün, namaz vakitleri, savaş süresince, birkaç gün, birkaç gün süreyle, günün ilk ışıkları, hafta sonu, bir pazar sabahı, kuşluk vakti, pazar kuşluk vakti, mayıs sonlarına doğru, haftanın bazı günleri, çarşamba, perşembe, cuma biçiminde verilir. Romanda zamanını gösteren belirteçler arasında dinî

ve millî bayramları da saymak mümkündür. Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Hıdrellez (6 Mayıs), 8 Mayıs, 9 Mayıs Zafer Günü ve 1 Mayıs gibi toplum açısından önemli günlere işaret edildiği görülür. Hatta Hıdrellez ve Zafer Bayramları'ndan özellikle söz açılır, kutlamalardan bahsedilir. Yazarın romanda bu tarz kültürel öğelere de yer vermesi dikkate değerdir.

Romanda zaman yıl, ay, gün, mevsim gibi belirli zamanlar üzerinden verilirken kimi zaman bazı olaylar, hasat zamanı, namaz vakitleri, günün bölümleri gibi geniş ve dar zamanı belirleyen ifadeler de kullanılır. Yazar hem kendisi açısından romanın akışını sağlamak ve okuyucunun zamanı takip etmesine olanak sağlamak için zamanla ilgili sayısal değerler, olaylar ve bazı tasnifler kullanır. Bunları yaparken de sözlü kültürden faydalanır, halk ağzında yer alan gündelik dile ait kullanımlara yer verir.

Sonuç:

Reşit Hanadan'ın seri roman biçiminde kaleme aldığı *“Taş Yerinde Ağvıdır”* romanı üç ciltten oluşur. Bu ciltler *“Taş Yerinde Ağvıdır”*, *“Başka Olur Rumeli'nin Harmanı”* ve *“Elveda Hüdâvendigâr Diyarı”* adlarını taşır. Yazar bu romanda Kosova'da yaşayan Müslüman Türklerin çektiği sıkıntıları dile getirirken II. Dünya Savaşı'ndan sonra ümitle bekledikleri sosyalist düzenin kendilerini düşürdüğü çaresizliğe vurgu yapar. Romanda sosyalist düzenin halk üzerindeki baskısı, hak hukuk tanımayan uygulamaları, yöneticilerin keyfi davranışları tüm çıplaklığıyla gözler önüne serilir. “Göç” olgusu etrafında şekillenen olayları anlatan yazar, ilk ciltten itibaren göçe hazırlık yaparak göçün alt yapısını oluşturur. Son ciltte de göç hareketliliğini gerçekleştirir.

Balkanlar'da yaşayan Türklerin sırf Türk ve Müslüman oldukları için çektikleri sıkıntılar, gördükleri zulüm ve işkencelerin anlatıldığı bu roman bize biraz da kendi kendimizi sorgulamaya götürmekte, aynı acıların bir daha yaşanmaması için her an uyanık olmamızı öğütlemektedir. Rumeli'yi terk etmek zorunda kalan Türkler için Hüdâvendigâr diyarının önemi *“can verilir vatan verilmez”* ifadesiyle somutlaştırılır.

Romanda bizzat yaşanmış gerçek olaylara yer veren ve zaman zaman bunlardan esinlenen yazar, bazı bölümlerde gerçek yaşamdan kişilere de yer verir. Komünist rejimin eleştirisinin yapıldığı romanda farklı taraflardan kişiler bir araya getirilerek bunların arasındaki değerler çatışması ortaya konulur. Romanda yer yer bazı hatalar bulunsa da, işlenen konu, ele alınan coğrafya ve yakın tarihe ışık tutabilecek zengin malzemeler barındırması açısından çok önemli bir eser olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça:

- Ercilasun, Bilge. (2020), Bir Vatan Kaybettiler, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Bilge. (2022), Evlad-ı Fatihan Diyarı Mamuşa Dergisi, Yı:2, Sayı:4, Mamuşa.
- Hanadan, Reşit (2002), Taş Yerinde Ağırdır I, “BAF” Grafik-Kırtasiye Şirketi, Prizren,
- Hanadan, Reşit (2003), Başka Olur Rumeli'nin Harmanı (Taş Yerinde Ağırdır II), “BAF” Grafik-Kırtasiye Şirketi, Prizren,
- Hanadan, Reşit (2013), Elveda Hüdavendigâr Diyarı (Taş Yerinde Ağırdır III), Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1.b., Prizren,
- Jable, Ergin (2015), “Kosova Türklerinin Dil(sızlığı) ve Hak(sızlık)ları”, Yeni Türkiye (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı -IV), Yıl:21, S:69, Ankara.
- Okumuş, Salih, (2017), Yüz Yıllık Yalnızlık: İmparatorluktan Azınlığa Kosova'da Türkler, Karadeniz Araştırmaları XIV/54 – Yaz, Ankara.
- Okumuş, Salih. (2019), Kosova'da Türke Eğitimi ve Karşılaşılan Problemler, Uluslararası Artvin Sosyal Bilimler Sempozyumu, Hopa.
- Okumuş, Salih. (2021), Kosova Çağdaş Türk Hikâyeciliğinde Bir Zirve: Reşit Hanadan ve Hikâyeciliği, I. Uluslararası Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu, İzmir.